เหตุเกิดและเหตุดับรูปขันธ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระมหาแฝด จนฺทโก

E-mail: boon07boon07@gmail.com

รับต้นฉบับ 21 กันยายน 2559 วันที่เผยแพร่ 20 ธันวาคม 2559

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ เพื่อศึกษารูปขันธ์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวมสรุปวิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยาย ตรวจสอบความถูกต้องโดยผู้เชี่ยวชาญ ผลการศึกษาพบว่า

รูปขันธ์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมี ๒๘ ชนิด แบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ ๑. มหาภูตรูป รูปใหญ่ ๔ ๒. อุปาทายรูป รูปอาศัยรูปใหญ่ ๒๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานสูตรในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มีสติ ให้ระลึกรู้อยู่ในรูปนามปัจจุบันมีปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ วิธีปฏิบัติคือมีสติกำหนดรู้สิ่งที่เกิดขึ้นในขณะปฏิบัติ จะทำให้ผู้ปฏิบัติภาวนารู้จักและเข้าใจตนเองได้ดียิ่งขึ้น สติปัญญาที่เจริญขึ้นสามารถใช้ดำรงชีวิตและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ให้สำเร็จได้ บรรลุมรรคผลได้

กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหาเป็นเหตุเกิดของรูปขันธ์ ซึ่งมีมูลเหตุมาจากอวิชชา กล่าวคือรูปขันธ์เกิดจากนาม อีกอย่างกรรม จิต อุตุ อาหารก็เป็นเหตุให้รูปเกิด กรรม จิต อุตุ เป็นธรรมในอดีตชาติจนถึงปฏิสนธิ นับแต่ปฏิสนธิมาก็มีอาหารที่บำรุงเลี้ยงรูปให้ดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน การดับเหตุเกิดแห่งตัณหาได้ก็คือการดับเหตุดับรูปขันธ์นั่นเอง

คำสำคัญ: เหตุเกิดรูปขันธ์; เหตุดับรูปขันธ์; ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

The Cause of Rising and Falling of Corporeality (Rūpakhandha) for Insight Meditation Practice

Phramaha Phaed Candako

E-mail: boon07boon07@gmail.com

Retrieved September 21, 2016 Accepted December 20, 2016

ABSTRACT

The article has three objectives: 1) to study the corporeality in Buddhist scripture, 2) to study the Vipassana Bhavanā retreat, and 3) to study the rising and falling of the corporeality in Vipassana Bhavanā retreat. The study is qualitative research and it was found that:

From the study it was found that there are twenty eight Rūpa-khandhas in the Theravāda Buddhism and can be divided into two types, which are 1) Mahābhūta-rūpa: the four primary elements, i.e., the element of extension, the element of cohesion, the element of heat, the element of vibration, 2) Upādāya-rūpa : the twenty four derivative materiality, i.e., eye, ear, nose, tongue, body, form, sound, taste, woman, man, life, Hadaya-vatthu (heart base), Kāya-viññatti (gesture), Vacī –viññatti (verbal intimation), ākāsa (space), Lahutā (light rūpa), Mudutā (elasticity), Kammaññatā (adaptability), Upacaya (growth), Santati (continuity), Jaratā (decay), Aniccatā (impermanence), and food.

Insight Meditation Practice by the Foundation of Mindfulness in Theravāda Buddhist scripture is to be mindful in body, feeling, mind, and mind-objects. To be aware in the present form and concrete until understand the Three Characteristics by wisdom, namely, impermanence, suffering, and non-self-cannot control to be as mind desired, with rising existing and falling as usual. In meditation retreat, the meditator should have mindfulness to realize what is rising while practicing, by this way he/she will knows and understand himself distinctly and can lead to enlightenment.

The three cravings, i.e., craving for sensual, craving for existence, craving for non-existence and self-annihilation, are the cause of rising which originated from ignorance,

craving, karma, food. Otherwise, karma, mind, physical law, food are the cause of rinsing of form. They was the cause in the past life until fertilization, then form can grow up because food up to present. The extinction of cause for craving arising is the extinction of cause for corporeality.

Keywords: Cause of Rising; Falling of Corporeality; Insight Meditation Practice

บทนำ

พระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่าชีวิตประกอบด้วยขันธ์5 คือ กาย เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งเรียกโดยย่อว่ารูปขันธ์และนามขันธ์ โดยถือว่ากายเป็นรูปขันธ์ ส่วนเวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณเป็นนามขันธ์ ผู้ปฏิบัติธรรมมักได้ยินคำว่า “รูปนามขันธ์ 5” จากคำกล่าวสอนของอาจารย์ผู้นำปฏิบัติซึ่งเป็นการย่อคำของรูปขันธ์กับนามขันธ์เหลือเพียงรูปและนาม แล้วสำทับอีกว่าขันธ์ 5 โดยอาจารย์ผู้นำปฏิบัติจะสอนให้กำหนดรู้รูปนามขันธ์ ตามสภาพความเป็นจริง ซึ่งแต่ละสำนักปฏิบัติธรรมก็แนะนำกล่าวสอนคล้ายกันบ้างผิดแผกแตกต่างกันไปตามความเข้าใจของอาจารย์ในสำนักนั้น ๆ ผู้ที่เข้าปฏิบัติธรรมในหลากหลายสำนักแม้จะเป็นเวลายาวนานมักจะเข้าใจว่ารูปขันธ์คือรูปร่างวัตถุ เช่น สัตว์ บุคคล เป็นต้น ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมีการกล่าวถึงรูปขันธ์ไว้หลากหลายและละเอียดเพียงใดเป็นสิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่ง เพื่อทำความเข้าใจในการกำหนดรู้รูปนามให้ชัดเจนยิ่งขึ้นและเข้าใจในเรื่องรูปขันธ์ให้ตรงตามพุทธประสงค์ การปฏิบัติธรรมโดยทั่วไปนิยมพิจารณารูปนามขันธ์ 5 ให้เห็นอาการเกิดและอาการดับของรูปนามขันธ์ 5

พุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่เข้าใจว่า การเกิดและการตายเป็นการเกิดดับ ซึ่งมักจะเข้าใจผิดว่า การเกิดและการดับคือการตายจากโลกนี้แล้วไปเกิดในโลกใหม่ มีอุทาหรณ์ในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด หรือเรื่องกฎแห่งกรรมที่คนส่วนใหญ่สนใจ เช่น คนทำกรรมไม่ดี เมื่อตายไปก็ไปเกิดในอบายภูมิ นอกจากนี้ยังมีเรื่องของกรรมและการให้ผลของกรรมซึ่งมีเหตุมาจากการกระทำของตัณหาที่บันดาลให้เกิดความเร่าร้อน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ตัณหาทำคนให้เกิดอีก จิตของคนนั้นย่อมพล่านไป เวียนว่ายในวัฏฏสงสาร กรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้าของสัตว์” หรือแม้กระทั่งที่ค้นพบในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเช่น ในจูฬกัมมวิภังคสูตรก็กล่าวถึงลักษณะการเวียนว่ายตายเกิดในรูปแบบนี้เช่นกันดังมีหลักฐานว่า “สิ่งที่เราประสบอยู่ทุกวันนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการกระทำของตนเองในอดีตทั้งสิ้น ไม่ใช่ใครที่ไหนมาดลบันดาล หรือลงโทษ” ซึ่งเป็นความเข้าใจในความหมายของธรรมชาติที่ชาวโลกทั่วไปรับรู้กันเท่านั้น การเวียนว่ายตายเกิดของรูปขันธ์หรือร่างกายอย่างที่เข้าใจกันทั่วไปไม่ใช่การเกิดดับตามหลักของการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ถูกต้อง จึงเป็นต้นเหตุที่มาของความทุกข์มากมายในโลก ชาวโลกอีกมากมายยังไม่รู้จักเหตุเกิดแห่งทุกข์ที่ถูกต้อง จึงไม่สามารถพ้นจากวงจรทุกข์ได้ ถ้าหากว่า ได้รู้จักต้นตอสาเหตุแห่งความทุกข์ที่แท้จริงแล้ว ก็คงจะต้องมาศึกษาเรียนในพุทธวิธีแก้ทุกข์ดังกล่าว และการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานทั้ง4 สามารถเห็นแจ้งในเหตุของการเกิดดับของรูปขันธ์ในปัจจุบันขณะได้อย่างชัดเจนตามหลักแห่งพุทธธรรมที่ว่า “ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหรคตด้วยความกำหนัดยินดี

เป็นเหตุเพลิดเพลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหานี้แหละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาตรูป"[1] คำว่า ปิยรูปสาตรูปนี้ก็คือรูปนามในขันธ์5 เหตุเกิดก็ดี และเหตุดับก็ดี ก็คือ ตัวตัณหาและมรรคในอริยสัจจนี่เอง

พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมทั้งหลายกล่าวโดยสรุปว่า ธรรมทั้งปวงเกิดแต่เหตุ จะดับไปก็ต้องดับที่ต้นเหตุเช่นกัน ไม่เว้นแม้แต่เหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ก็ทรงตรัสแสดงมีจารึกไว้ในในพระไตรปิฎกเช่นกัน แต่ถึงอย่างไรก็ยังทำให้ผู้ศึกษายังหาคำตอบให้แก่ตนเองและผู้อื่น ซึ่งหมายความว่ายังตอบคำถามของผู้สนใจปฏิบัติภาวนาไม่ได้ว่า รูปขันธ์นั้นเกิดดับได้อย่างไร จะดับรูปขันธ์อย่างไร ดับด้วยวิธีไหน เวลาดับชีวิตจะเป็นอย่างไร รูปขันธ์ดับลงคนเราจะตายหรือไม่ ปฏิบัติแล้วจะเป็นบ้าเสียสติหรือไม่ เป็นปัญหาที่ต้องหาคำตอบให้แก่ตนเอง เพื่อนกัลยาณมิตรที่ประพฤติปฏิบัติภาวนาและผู้สนใจในธรรมทั้งปวง ทั้งนี้ก็เพื่อหาข้อยุติข้อสงสัย คลายความวิตกกังวลในการปฏิบัติต่าง ๆ ไม่ใช่คิดคาดเดากันเอาเอง แต่จะหาคำตอบตามหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมาเฉลยให้กระจ่างแจ้ง

ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงทำการศึกษาวิจัยเรื่องนี้ เพื่อให้ทราบเรื่องรูปขันธ์และการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อให้ทราบเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษารูปขันธ์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
3. เพื่อศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ขอบเขตการวิจัย

ผู้ศึกษากำหนดขอบเขตการศึกษารูปขันธ์ เหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ในปฏิจจสมุปปบาทหรือในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรซึ่งมีข้อธรรมอธิบายถึงเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ไว้อย่างชัดแจ้งและหลักการวิธีปฏิบัติหมวดกายานุปัสสนาในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

---

[1] มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539), หน้า 329.

วิธีดำเนินการวิจัย

ศึกษารวบรวมข้อมูลจากหลักฐานชั้นปฐมภูมิคือพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและอรรถกถาภาษาไทยฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ชุด91 เล่ม วิสุทธิมรรคภาษาบาลีและไทย และชั้นทุติยภูมิ คือ เอกสารงามวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตรวจสอบความสอดคล้องของข้อมูล สรุปวิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายผลการศึกษาเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย

เหตุเกิดคือ เหตุที่มีโลภะเป็นต้นที่เป็นต้นตอของการก่อให้เกิดกระบวนการของรูปตั้งแต่การเกิดขึ้นเป็นต้นไปนั่นเอง ซึ่งในธรรมจักรตรงกับ สมุทยสัจ ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์ หมายความว่า รูปขันธ์นี้เป็นตัวทุกข์เพราะอาศัยเหตุเกิดคือตัณหา3 มีความอยากมีอยากเป็นและความยึดติดในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และความยินดีในธรรมารมณ์นั่นเอง

ตัณหาทั้ง3 ประการที่เป็นสาเหตุการเกิดของรูปขันธ์เป็นต้นนั้น ก็เพราะคนเราหลงเข้าไปยึดติดด้วยอำนาจของความพอใจ ยึดติดรูปทั้งหลายว่าสวยว่างามน่ารัก ติดเวทนา คือเสวยอารมณ์ที่ชอบใจ เสวยอารมณ์ที่ไม่พอใจ ไปยึดติดสัญญาว่า พองอย่างนี้ชัดดีหนอ ชอบ พองอย่างนี้ติด ๆ ขัด ๆ ไม่ชอบหนอ ปวดแรง ๆ ชอบเพราะรุนแรง ปวดน้อย ๆ เบา ๆ ไม่ชอบ หนาวเย็นมาก ๆ ไม่ชอบหนอ หนาวเย็นน้อย ๆ อบอุ่นชอบ ร้อนมาก ๆ ไม่ชอบ ร้อนนิดหน่อยกลับชอบ เช่นนี้เป็นต้น ติดสังขารคือการปรุงแต่งจิตเป็นบุญเป็นบาป บางครั้งอยากให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ในสิ่งที่เราถูกใจชอบใจ ติดความรู้สึก คือติดในจิต ติดวิญญาณว่ารู้สึกกอย่างนี้ดี รู้สึกอย่างนี้ไม่ดี ฉะนั้นอุปาทานที่ยึดติดในอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นทำให้เกิดรูปนามขึ้นในทุก ๆ ภพชาติเลยทีเดียว

อนึ่ง ธรรมดาว่า พาลปุถุชนทั้งหลาย ย่อมนึกว่า รูปและนามเป็นธรรมชาติที่เป็นสุข ดี งดงาม ไม่ได้นึกว่าเป็นทุกข์ ไม่ดี ไม่งาม ไม่รู้กระทั่งการเกิดและการดับของรูปนามว่าการไม่เกิดของรูปนามนั่นแหละคือความสุข ความดี ก็การไม่รู้เช่นนี้เรียกว่า อวิชชา เมื่อตอนที่คนเราทำกรรมไว้ในภพก่อน ก็เพราะเนื่องจากว่า ยังมีอวิชชาคือความไม่รู้ฝังอยู่ในจิตสันดานจึงได้มีความปรารถนาต้องการในรูปนามนั้นและเพื่อให้รูปนามนั้นได้อยู่ดีกินดี จึงได้ทำกรรมต่างๆ ก็การทำกรรมต่าง ๆ นั้น มี 2 ฝ่าย คือ ทำกุศลกรรมและอกุศลกรรม แต่ถ้าจะหมายเอาสาเหตุของการเกิดเป็นมนุษย์ในภพชาตินี้ ก็จะต้องหมายเอากุศลกรรมเท่านั้น

อนึ่งการรู้เช่นนี้เรียกว่า อุทยัพพญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รู้โดยอนุมาน นั่นก็คือ การคาดคะเนในธรรมที่เป็นเหตุเกิด ซึ่งเรียกว่า สมุทยะ ธรรมที่เป็นเหตุดับซึ่งเรียกว่า นิโรธ ซึ่งตรงกับข้อความ

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่ว่า อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ. รูปเกิดเพราะอวิชชาเกิด รูปดับเพราะอวิชฺชาดับ[2]

ว่า เหตุดับ เป็นคำสมาสจึงหมายความว่า สิ่งที่เป็นตัวการณ์ที่ทำให้เกิดความดับหรือการดับของอีกสิ่งหนึ่ง หมายความว่า เหตุดับนั้นต้องมีเหตุที่เป็นตัวการณ์ที่ทำให้อีกสิ่งหนึ่งที่มีอยู่แล้วดับไป เปลี่ยนแปลง หรือเสื่อมสลายสูญไป ในงานวิจัยนี้คือ นิโรธสัจ ความจริงคือความดับทุกข์ ได้แก่เหตุดับรูปขันธ์นั่นเอง ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตายตามที่ชาวโลกเข้าใจกัน แต่เป็นการดับของกิเลสที่อาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เกิดขึ้นมาแล้ว มีสติปัญญาไปรู้ทั่วถึงกำหนดเท่าทันอามณ์ที่เป็นปัจจุบันขณะตามความเป็นจริงของกระบวนการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปของสิ่งนั้น ๆ

ปิยรูปสาตรูปนี้ เกิดที่อายนะภายนอก ซึ่งมี6 ประการ ได้แก่ รูป คือการเห็น เสียง คือการได้ยิน กลิ่น คือการรู้กลิ่น รส คือการรู้รส โผฏฐัพพะ คือการถูกต้องสัมผัส เคลื่อน นิ่ง และธรรมารมณ์ ได้แก่ อารมณ์ที่เกิดทางใจ ใจนึกคิด หรือคัน ชา แน่นตึง ทั้งเป็นกุศลและอกุศลก็ได้

เกิดที่อายตนะภายใน มี6 ประการ ทำหน้าที่เป็นช่องทางให้จิตผ่านออกไปรับรู้อารมณ์ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

สรุปว่า ปิยรูปสาตรูปเกิดที่ไหน การจะดับตัณหาได้ก็ต้องดับที่จุดเกิดนั้น เกิดที่รูป เสียง กลิ่น รส จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็ต้องดับจุดที่เกิดนั้น ๆ เกิดที่เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณก็ดับมันตรงจุดนั้น ปิยรูปสาตรูปเป็นที่อาศัยอยู่ของตัณหา เวลาดับตัณหาก็ดับตรงที่อยู่อาศัย เหตุเกิดแห่งทุกข์มีกองแห่งรูปขันธ์เป็นต้นเกิดที่ไหนก็ดับที่นั่นเช่นกัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์และเกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้ ส่วนปิยรูปสาตรูปอาศัยรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณเกิด เวลาดับก็ดับรูป เวทนาเป็นต้น ถามว่า ดับอะไร ดับตัณหาในปิยรูปสาตรูปนั่นเอง เปรียบเหมือนไฟที่ติดอยู่กับฟืน ก็ต้องเอาน้ำเทราดดับลงไปที่ฟืน ไฟจึงจะดับได้

รูปขันธ์ กองแห่งรูป หรือ กลุ่ม หรือ หมวดหมู่แห่งรูป รูป ในที่นี้หมายถึง สิ่งที่ไม่มีความรู้สึกมีอันจะแตกสลายไปเป็นธรรมดา เพราะปัจจัยต่าง ๆ มากระทบ เรียกสั้น ๆ ว่ามี 28 รูป แบ่งออก 2 ประเภทคือ มหาภูตรูป4 และอุปาทายรูป 24

ที่ได้ชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะเป็นที่ชุมนุมของธาตุ4 คือ 1. ธาตุดิน, 2. ธาตุน้ำ, 3. ธาตุไฟ, 4. ธาตุลม เกิดเป็นรูปใหญ่ เห็นได้ชัด เป็นที่พึ่งของรูปอื่น ๆ เกิดขึ้น

---

[2] พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) รจนา,**วิปัสสนานัย เล่ม 2,** พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.9.M.A.Ph.D.),ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง,(กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555), 318–320.

ที่ได้ชื่อว่า อุปาทายรูป เพราะต้องอาศัยมหาภูตรูป รูปใหญ่เป็นแดน เกิด ถ้าไม่มีมหาภูตรูปแล้วอุปทายรูปก็หาเกิดได้ไม่

อุปาทายรูป มี 24 รูปดังนี้

คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทัยวัตถุ กายวิญญัติ วจีวิญญัติ อากาสธาตุ รูปสฺส ลหุตา ความเบาแห่งรูป รูปสฺส มุทุตา ความอ่อนแห่งรูป รูปสฺส กมฺมญฺญตา ความคล่องแห่งรูป รูปสฺส อุปจย ความเติบขึ้นแห่งรูป รูปสฺส สนฺตติ ความสืบต่อแห่งรูป รูปสฺส ชรตา ความทรุดโทรมแห่งรูป รูปสฺส อนิจฺจตา ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป กวฬีงการาหาร อาหารคือคำข้าว

เรื่องรูปขันธ์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่า “ภิกษุ สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณในรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษในรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป ดังนี้

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้กำหนดรู้รูปขันธ์ซึ่งเป็นรูปที่เห็นได้ชัด ตามสภาวะความเป็นจริง3 ประการคือ รูปไม่เที่ยง เป็นรูปทนได้ยาก บังคับตามยถารุจิคือตามชอบใจมิได้ เป็นไปตามธรรมชาติเช่นนั้น นี้คือการอาศัยรูปสลัดออกจากรูปได้ หรือเข้าถึงปฏิเวธได้นั่นเอง

โยคีจะเข้าถึงปฏิเวธสัทธรรมเช่นนั้นได้จำต้องอาศัยศีลและสมาธิเป็นพื้นฐาน ซึ่งปรากฏในรถวินีตสูตรว่า ผู้มีศีลหมดจด สมาธิจึงสมบูรณ์ เป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณเกิด เมื่อศีลหมดจดย่อมทำให้จิตหมดจด ปราศจากนิวรณ์ ย่อมทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งในขันธ์5 คือรูปนามตามเป็นจริง ศีลจึงเป็นบันได้ขั้นแรกของการบรรลุธรรม ที่เรียกว่า สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล

เพราะสีลวิสุทธิ เป็นเกาะกำบังป้องกันความกังวล อันตราย ความเดือนร้อนต่าง ๆ ทั้งภายนอกกายทั้งภายในกาย อันเกิดจากการสำรวมกายวาจารวมทั้งใจบริบูรณ์ดีแล้ว ศีลจึงเป็นเบื้องต้นแห่งปฏิเวธคือการแทงตลอดพระสัทธรรม

หลักปฏิบัติขั้นพื้นฐานคือ สมาธิ จิตมั่นคง แนบแน่นสนิท อีกประการหนึ่งที่โยคีต้องทำให้เกิดมีขึ้นในตน บำเพ็ญเพียรฝึกจิตจากระดับต้นๆ จนจิตเป็นสมาธิขั้นสูง ที่เรียกว่า จิตตวิสุทธิ ความหมดจดของจิต คือ การชำระจิตใจให้ปราศจาก นิวรณ์ จนสามารถลดละหรือเลิกกิเลสได้ตามลำดับ อันเป็นเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา แต่การเรียกว่า จิตวิสุทธิ นั้น หมายถึงการฝึกจิตเพื่อการกำจัดกิเลสตัณหา ฉะนั้น สมาธิทุกระดับชั้น มีสมาธิชั่วขณะ แนบแน่นและแนบชิดชนิดสนิทระดับฌาน ก็เป็นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาดุจเดียวกัน

การปฏิบัติวิปัสสนาในที่นี้คือการปฏิบัติภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน4 เพื่อให้เกิดปัญญาที่หยั่งรู้สภาวธรรม รู้ชัดอารมณ์ภายในกาย ใจ หรือรูปกับนาม ตามความเป็นจริงว่า ธรรม

ทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา กล่าวคือพระไตรลักษณ์

ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า “ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญายธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน4 ประการ” การปฏิบัติภาวนามีสติเป็นประธาน มีกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ดังนี้

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักการดังกล่าวมานี้เชื่อมั่นได้ว่า เป็นแนวทางแห่งการหลุดพ้นจากวัฏฏะสงสารสิ้นภพชาติได้อย่างแท้จริง เพราะสามารถใช้สติกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์หลักที่ปรากฏเป็นอารมณ์เกิดขึ้นในปัจจุบันได้อย่างชัดเจน สามารถตัดต้นตอเหตุเกิดรูปขันธ์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมหาปุณณมสูตร ว่า“ภิกษุ มหาภูต4 เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปขันธ์ปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้เวทนาขันธ์ปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัญญาขันธ์ปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สังขารขันธ์ปรากฏ นามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้วิญญาณขันธ์ปรากฏ” ดังนี้

ผัสสะเป็นต้นต่อของสังขารคือเจตนาจงใจปรุงแต่งทั้งดีทั้งชั่วฝังแน่นในจิตที่เรียกว่า มโนวิญญาณรับรู้อารมณ์เป็นเจ้าเรือน จึงก่อให้เกิดทุกข์ให้รู้จบ เป็นกระบวนการสืบทอดเหตุปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทอันก่อให้เกิดรูป ดังพระองค์ตรัสไว้ในเจตนาสูตรพอจับใจความได้ว่า

ภิกษุจงใจ ดำริ และนึกคิดสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารัมมณปัจจัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณมี ความฝังจิตตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแห่งวิญญาณที่ฝังจิตเจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่จึงมีต่อไป เป็นกระบวนการสืบต่อแห่งภพชาติ ไม่รู้จักจบสิ้น

เหตุที่รูปขันธ์เกิดขึ้น เจริญเติบโตยิ่งๆขึ้นก็เพราะมีอาหารเป็นเหตุปัจจัยค้ำจุนไว้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเหตุเกิดรูปและการดำรงอยู่ได้ของสัตว์ด้วยปฏิจจสมุปบาทในมหาตัณหาสังขยสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย อาหาร4 ชนิดนี้ เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่แห่งสัตว์ที่เกิดแล้ว และอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ที่แสวงหาภพที่เกิด อาหาร4 ชนิด คือ

1. กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าวหยาบบ้าง ละเอียดบ้าง
2. ผัสสาหาร อาหารคือการสัมผัส

3. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือความจงใจ

4. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ

เพราะอาหารเหล่านี้มีอยู่จึงเป็นเหตุให้รูปขันธ์คงอยู่สร้างภพชาติต่อไป

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานนั้นต้องอาศัยสติสัมปชัญญะกำหนดรู้สภาวะรูปนามทางอายตนะภายใน 6 อายตนะภายนอก 6 ที่มากระทบกันแล้วเกิดการรับรู้เป็นอารมณ์แล้วกำหนดตามความเป็นจริงทั้ง 4 ฐาน คือกาย เวทนา จิตและธรรม เพื่อให้สติระลึกรู้เท่าทันในอารมณ์ปัจจุบันขณะได้อย่างถูกต้องซึ่งการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปได้ชัดเจน เกิดวิปัสสนารู้แจ้งชัดว่าทุก ๆ สภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน เรียกว่าเห็นไตรลักษณ์ เพราะมีโยนิโสมนสิการด้วยสติ จึงทำให้รู้แจ้งเหตุเกิดดับของรูปธรรมหรือรูปขันธ์อย่างถูกต้องปรากฏแก่โยคีว่า

รูปขันธ์นี้เกิดมาได้เพราะธรรมเป็นเหตุ4 ประการคือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรมที่ได้ทำไว้ในอดีตชาติและชีวิตนี้เป็นอยู่ได้ เพราะอาหารการดื่มกินในชาติปัจจุบันนี้ รูปขันธ์นี้มีกิริยาอาการต่าง ๆ มีนั่ง ยืน เหยียดออก งอเข้าได้ เพราะมีจิตสั่งให้ทำ ร่างกายมีไออุ่น เย็น เกิดขึ้นได้เพราะธาตุต่าง ๆ อยู่ในตัวมีธาตุน้ำและธาตุไฟเป็นต้น

เหตุเกิดของรูปขันธ์ในปัจจุบันคือ จิต อุตุ และโภชนาหารผู้ปฏิบัติสามารถรู้เห็นโดยประจักษ์แก่ตนเห็นได้ชัดเห็นได้ง่าย

การรู้สภาวะอย่างนี้เรียกว่าเห็นในญาณ คือเห็นเหตุเกิด เหตุดับ ได้แก่ปัญญาญาณเกิดจากการกำหนดรู้ปัจจัยกองรูปที่เกิดภายในกาย ที่เกิดมาจากเหตุ หมายความว่า ขณะกำหนดอยู่ในอารมณ์ปัจจุบัน ย่อมรู้เห็นรูปนามในกาลทั้งหลาย คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยทั้งสิ้น

ฉะนั้นผู้ปฏิบัติต้องมีสัมมาปฏิบัติก่อนว่า ภพชาติในอดีตที่ดีงามและผลที่ดีงามเหตุเกิดมาจากบุญดีกรรมดี ภพชาติในอดีตที่ไม่ดีงามและผลที่ไม่ดีงามเหตุเกิดจากบาปกรรมคือกรรมชั่วดังพระพุทธพจน์ว่า ทิฏ..จ จ อุชุกา[3] ความเห็นถูกต้อง ย่อมพิจารณาเห็นอวิชชา ตัณหา อุปาทานและกรรมที่เกิดในปัจจุบันแล้วจึงคาดเดาถึงเหตุในอดีตที่ผ่านมาได้

อวิชชามี 2 ประเภทคือ

1) อัปปฏิปัตติอวิชชา ความไม่รู้เพราะไม่ปฏิบัติ คือ ไม่รู้ในทุกขสัจจอย่างสัมมาทิฏฐิว่าเบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นเป็นทุกข์ และไม่เข้าใจสทุทัยสัจจอย่างสัมมาทิฏฐิว่า ตัณหาที่ต้องการสิ่งเหล่านั้น ๆ ล้วนเป็นทุกข์

[3] สำ.มหา.(บาลี) 19/382/144.

2) มิจฉาปฏิปัตติอวิชชา ความไม่รู้เพราะปฏิบัติผิด คือความเข้าใจในทุกขสัจผิดชนิดมิจฉาทิฏฐิว่าเบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นและภพเป็นสุข และเข้าใจสมุทยสัจเหตุให้เกิดทุกข์ผิดไปว่า ตัณหาที่ต้องการสิ่งเหล่านั้น ๆ เป็นสุข

อวิชชาทั้ง 2 ประเภทได้ฝังรากลึกในจิตของคนทั่วไป หากไม่ปฏิบัติวิปัสสนายากที่จะขจัดได้ จึงพากันขวนขวายแสวงหาลาภสักการะยศฐานันดรความมั่งคั่งเพื่อให้ตนอยู่ดีกินดี พยามในสิ่งที่ต้องการเพลิดเพลินหลงใหลมีแล้วอยากมีอยากเป็นอยากได้เพิ่มขึ้นไป อีกทั้งพยายามขยายอายุสังขารในปัจจุบันให้ยืนยาวและมีสุข

สรุป คนที่มีอนุสัยคือกิเลสละเอียดอ่อนนอนทับถมอยู่ในกระแสจิตคือถูกอวิชชาความไม่รู้ในสัจจะโดยถูกต้องเข้าครอบงำที่เรียกว่าสันตานานุสัย และอนุสัยที่นอนทับถมในอารมณ์ที่เกิดกับผู้ไม่กำหนดโดยแยบคายที่ต้องอาศัยเหตุปัจจัยของกันและกันเป็นอารมณ์ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้อวิชชาในปัจจุบันขณะแล้วรู้เห็นเหตุเกิดดับอย่างแจ้งชัด ก็คาดการณ์ได้ว่าอวิชชานี้เกิดมีแล้วในอดีตชาติ

ส่วนผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้ตัณหา อุปาทาน กรรม เป็นอารมณ์ปัจจุบันอย่างแจ้งชัดแล้ว ก็คาดเดาได้ว่าสภาวะเหล่านี้เคยมีมาแล้วในอดีตชาติ ฉะนั้นจึงรู้ได้ว่า เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นในปัจจุบันภพนี้เกิดจากเกิดจากกรรมดีในชาติก่อนและเบญจขันธ์ดังกล่าวมา เกิดจากนามคืออวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม โยคีผู้ปฏิบัติจะรู้เห็นเบญจขันธ์โดยย่อคือรูปนามเป็นเหตุเป็นผลในกาลทั้งหลายคือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ไม่มีบุคคล เรา เขา ชาย หญิง ข้ามพ้นความสงสัย 16 ประการไปได้ เช่นนี้เป็นความดับด้วยการข่มเอาไว้ที่เรียกว่า วิกขัมภนนิโรธ[4]

จึงเกิดปัญญาคือการพิจาณาความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาคือไม่ใช่ตัวตน ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานำ ธมฺมานำ สงฺขิปิตฺวาน ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสฺสเน ญาณำ[5]

ปัญญาในการกำหนดรวมสภาวธรรมอดีต อนาคต และอนาคตปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณคือปัญญาในการพิจาณา

---

[4] พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) รจนา,**วิปัสสนานัย เล่ม 2**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.9.M.A.Ph.D.),ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง,(กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555),หน้า 95 – 104.

[5] มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกำ 2500,** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535), หน้า 1.

การความเกิดขึ้นและดับไปของเบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นในขณะที่กำหนดอารมณ์อยู่ ณ ขณะนั้น ก็ทราบได้ว่าการเกิดขึ้นมีเพียงชั่วครู่ดุจสายฟ้าแลบแล้วก็ดับรูปขันธ์เป็นต้นก็ดับลงไป จึงเข้าใจในสามัญญลักษณ์ว่า เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นเป็นอนิจจัง มีเกิดแล้วก็ดับลงไป เป็นทุกข์มีการเปลี่ยนแปลงของการเกิดดับบีบคั้นอยู่เป็นนิจเป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตนเพราะบังคับให้เที่ยงแท้ถาวรและเป็นสุขไม่ได้ ปัญญานี้เรียกว่า ภาวนามยปัญญา รู้ว่า เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นในอดีตไม่ว่าภพชาติไหน ๆ อนาคตหรือปัจจุบันก็เป็นอย่างนี้คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเหมือน ๆ กัน เช่น ยกหนอ ๆ ย่างหนอ ๆ เหยียบหนอ ๆ การยกย่างเหยียบเกิดขึ้นแล้วก็ดับลงในแต่ละทุกขณะ ๆ สภาพยกไม่ทันถึงการย่างก็ดับลงไป สภาพย่างไม่ทันถึงเหยียบก็ดับลงไปก่อนเหยียบ เป็นเต้น โยคีผู้ปฏิบัติย่อมคาดเดาได้ว่า

รูปขันธ์เป็นต้นในอดีตนั้นก็ไม่เที่ยงเหมือนรูปขันธ์เป็นต้นในปัจจุบัน มีเกิดแล้วก็ดับลงไปในอดีต ยังมิทันเกิดในปัจจุบัน เช่นนี้เป็นสัมมนญาณ ปัญญารู้เห็นความเกิดดับของรูปนาม

จนเห็นแจ้งในไตรลักษณ์

รูปขันธ์และภพจะสิ้นสุดลงก็ต้องอาศัยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาดำเนินการตามหลักกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทในโลกสูตรที่พระองค์ตรัสถึงความเกิดและความดับของโลกภูมิทั้ง3 ในปัจจุบันภพ โดยกระบวนการปฏิจจสมุปบาทเริ่มต้นจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอก วิญญาณ6 กระทบกันแล้วเกิดขึ้นเป็นผัสสะ และเวทนา แต่บุคคลไม่มีสติรู้สภาวธรรมตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน จึงเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ ยึดมั่นถือมั่นในเวทนา ๆ นั้น เป็นเหตุให้สร้างภพชาติต่อไป เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นก็เกิดขึ้น

ส่วนความดับของปฏิจจสมุปบาทก็เป็นไปทำนองเดียวกัน การดับอกุศลธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นได้ เพราะมีสติรู้เท่าทันสภาวธรรมตามความเป็นจริง โดยสติรู้เท่าทันอวิชชาบ้าง สังขารบ้าง ตัณหา อุปาทานบ้าง และภพบ้าง ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ฝ่ายอกุศลธรรมทั้งหลายดับลง มีสัมปชัญญะคือปัญญารู้เท่าทันอารมณ์ เป็นเหตุให้อกุศลธรรมดับลง แต่มีปัญญาเกิดขึ้นเจริญยิ่งขึ้นมาปรากฏและเข้ามาแทนที่ อวิชชาดับลงไปตามลำดับ สังขารดับไปตามลำดับ ฯลฯ ภพดับไปตามลำดับ เหตุเกิดของรูปขันธ์ การสร้างภพชาติจึงยุติกระบวนสืบต่อ

ฉะนั้นเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์จึงต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นจึงจะรู้เข้าใจและแทงตลอดถึงพระสัทธรรมด้วยการลงมือปฏิบัติอาศัยความเพียรฝึกฝนอบรมตนทำอธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขาให้บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิงทุกประการก็จะหลุดจากวงจรอุปาทว์นี้ได้

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ยุ่งยากตรงที่แหล่งสืบค้นหาข้อมูลต่าง ๆ เนื่องจากว่าอยู่ห่างไกลจากห้องสมุดมาก ต้องยืมหนังสือต่อเนื่องเป็นระยะยาวเพื่อค้นคว้าและพิมพ์ได้ครบตามที่ต้องการ ฉะนั้นผู้วิจัยเองควรลงทุนซื้อหนังสือพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาไว้ใช้ในสำนักเรียนของตนเองเป็นการดีที่สุด เพื่อจะได้ค้นคว้าได้อย่างเต็มที่ หรือสืบค้นยืมหนังสือจากห้องสมุดหาหนังสือที่มีเนื้อหาตรงกับเรื่องที่อย่างน้อย 10 เล่มขึ้นไป

ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้

หนังสือฉบับนี้หากมีผู้ประสงค์จะนำไปใช้ด้านเผยแพร่ค้นคว้าหาข้อมูลเพื่อจะให้เกิดความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติมเป็นแนวทาง หากท่านคิดว่ามีประโยชน์แล้วไซร้ ก็ขอแนะว่า ควรนำไปพิจารณาด้านกำหนดรูปขันธ์จึงจะเป็นการดีที่สุด เพราะผู้วิจัยทำเรื่องนี้เพื่อใช้เสริมทักษะในการอบรมพร่ำสอนโยคีเรื่องกายเป็นการเฉพาะ เนื่องจากว่ากำหนดง่าย ปรากฏชัด ถ้ากำหนดรูปธรรมได้ดีแล้ว นามธรรมก็จะชัดเจนได้ภายหลัง

ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยต่อไป

ผู้ศึกษาคิดว่า หากจะนำงานข้อมูลเหล่านี้ไปทำการวิจัย ขอแนะว่า ควรกำหนดหัวห้อให้แคบลงบ้าง เพื่อจะได้ค้นคว้าในเรื่องนั้นได้ถนัดและครอบคลุม เช่น ศึกษารูปในพระสูตร หรือในพระอภิธรรม หรือรูปที่มาในพระบาลีเป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) รจนา,**วิปัสสนานัย เล่ม 2,** พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.9.M.A.Ph.D.),ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง ,กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกำ 2500.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.